

Западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. // Древности-1994. Харьковський историко-археологічний ежегодник.— Харьков, 1994.— С. 87—1000.

²¹ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Новое в изучении памятников волынцевского типа // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян.— С. 121—135.

²² Плетнева С. А. Хазары.— М., 1986.— Карта на С. 47; Новосельцев А. П. Указ. соч.— С. 203.

²³ Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 24.

²⁴ Гумилев Л. Н. Указ. соч.— С. 474.

²⁵ Толочко П. П. Указ. соч.— С. 28; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 28—46.

²⁶ Моця О. П. Населения південно-руських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 159.

²⁷ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972.

О. В. Сухобоков

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І — ПОЧАТКУ ІІ ТИС.

Населення Лівобережної України в І — на поч. ІІ тис. н. е. представлено пам'ятками ряду археологічних культур. Автором досліджуються питання їх розвитку, взаємодії та зміни у складному процесі формування східнослов'янського (давньоруського) етнічного масиву.

О. V. Sukhobokov

ETHNOCULTURAL HISTORY OF LEFT-BANK UKRAINE OF THE 1ST AND EARLY 2ND MILLENNIA

Population of the left-bank Ukraine in the 1st and early 2nd millennia A. D. is presented by a group of relics of certain archaeological cultures. The autor traces the problem of their development, interaction and modification in the difficult process of formation of the east-Slavic (old-Russian) ethnic massif.

З ПРИВОДУ ВІДСУТНОСТІ ДАВНІХ ІРАНСЬКИХ ГІДРОНІМІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Є. В. Максимов

У статті наводяться археологічні матеріали, які дозволяють по-новому пояснити загадковий етноісторичний феномен — повну відсутність іраномовних річкових назв — гідронімів на території Дніпровського Правобережжя, де, зафіксовані історичними та археологічними джерелами, в VII—III ст. до н. е. безперечно перебували давні іраномовні народи — кіммерійці та скіфи.

Давні племена і народи, які, змінюючи один одного, мешкали на території України, залишили після себе пам'ятки матеріальної і духовної культури, представлені залишками поселень та могильників, що є важливими історичними джерелами. Крім цих джерел є ще один вид стародавніх пам'яток, це — топо-

© Є. В. МАКСИМОВ, 1998

ними (назви місцевостей) і гідроніми (назви річок). Вони дають можливість визначити мовну, а отже — етнічну приналежність давнього населення України.

За даними мовознавців, гідронімів, давня мовна характеристика яких може бути встановлена, на території Середнього Подніпров'я, Побужжя та Подністров'я порівняно небагато, близько 300. Їхня етимологія та етнолінгвістичний аналіз подано в праці О. М. Трубачова¹, що дає можливість уявити розміщення давнього населення — слов'ян, балтів, германців, іранців, іллірійців, фракійців, тюрків на цій території.

Аналізуючи зокрема поширення нечислених (13) іранських гідронімів, які нас цікавлять, О. М. Трубачов відзначає, що всі вони знаходяться в басейнах лівобережних притоків Дніпра — Сули, Псла і Самари, тоді як вся Правобережна Україна виявилася вільною від них². Єдиний, можливо іранський гідронім — Південний Буг (Бог) є сумнівним випадком, про що свідчить також і його територіальна ізольованість (рис. 1).

Проте повна відсутність тут іранських гідронімів суперечить відомим історичним даним про перебування в Дніпровському Правобережжі наприкінці II та протягом більшої частини I тис. до н. е. давніх іраномовних народів — кіммерійців та скіфів.

Кіммерійці здавна привертали увагу дослідників, вони, як відомо, є першим давнім народом, який згадується в стародавніх писемних джерелах — в «Іліаді» Гомера, асирійських клинописах, у Геродота та Страбона. За асирійськими документами, кіммерійці в VII ст. до н. е. були воєнним супротивником цієї держави, а потім союзником Ассирії у її війнах з сусідніми державами Передньої та Малої Азії, де кіммерійці перебували протягом 28 років і мали свою територію. За свідченням Геродота, кіммерійці здавна володіли Північним Причорномор'ям, про що говорять кіммерійські назви таких місцевостей як Керченська протока — Боспор Кіммерійський, стародавнє поселення Кіммерик, Кіммерійський вал та Кіммерійська переправа. Проте, як свідчить Геродот, кіммерійці залишили цю країну, коли сюди прийшли численні кочові племена скіфів (Геродот, IV, II).

Існує кілька версій щодо відповідності кіммерійців певній археологічній культурі. Так, М. І. Артамонов вважав, що кіммерійців можна пов'язувати з катакомбною культурою доби бронзи. Проте найпоширенішою вважається версія, згідно з якою кіммерійцям відповідають пізні варіанти зрубної культури⁴. У відповідності з цим припущенням, панування кіммерійців на південному сході Європи тривало з середини II тис. до н. е. і до початку VII ст. до н. е., тобто майже 1000 років. Що ж до мови, то кіммерійці, як і скіфи, що заступили їх у Причорномор'ї, належали до іранської мовної групи.

За рівнем культури кіммерійці перевищували своїх сусідів. Вони відігравали головну роль у поширенні нового прогресивного металу — заліза серед племен Східної та Центральної Європи. За масштабністю впливу на сусідні племена, кіммерійці не поступалися своїм наступникам в Північному Причорномор'ї — скіфам⁵.

Проте історія кіммерійців залишається багато в чому ще загадковою, оскільки вона висвітлюється небагатьма писемними джерелами та нечисленними археологічними матеріалами. Так, в Дніпровському Правобережному Лісостепу відомо лише 13 таких пам'яток — поховань кіммерійських воїнів⁶. Щоправда, деякі дослідники зараховують до числа кіммерійських також матеріали, подібні поховальним предметам озброєння, кінської вузди та прикрас, які трапилися на синхронних пам'ятках чорноліської культури Середнього Подніпров'я та фракійського гальштату в Молдові⁷. Проте і їх недостатньо для висвітлення культури, побуту і суспільного ладу кіммерійців. Щоправда, вдалося встановити хронологію кіммерійських поховань Подніпров'я — всі вони незаперечно датуються кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., вкладаючись у короткий час 30—35 років⁸. Ці дати вказують, що кіммерійські вершники перебували у Дніпровському Правобережному Лісостепу протягом історично короткого часу, складаючи, очевидно, військово-об'єднання, аналогічне тим кіммерійським загонам, які діяли в цей же період у Передній та Малій Азії.

Перебування кіммерійців у Правобережному Лісостепу призвело до зруйнування певної кількості чорноліських городищ, проте з часом між кіммерій-

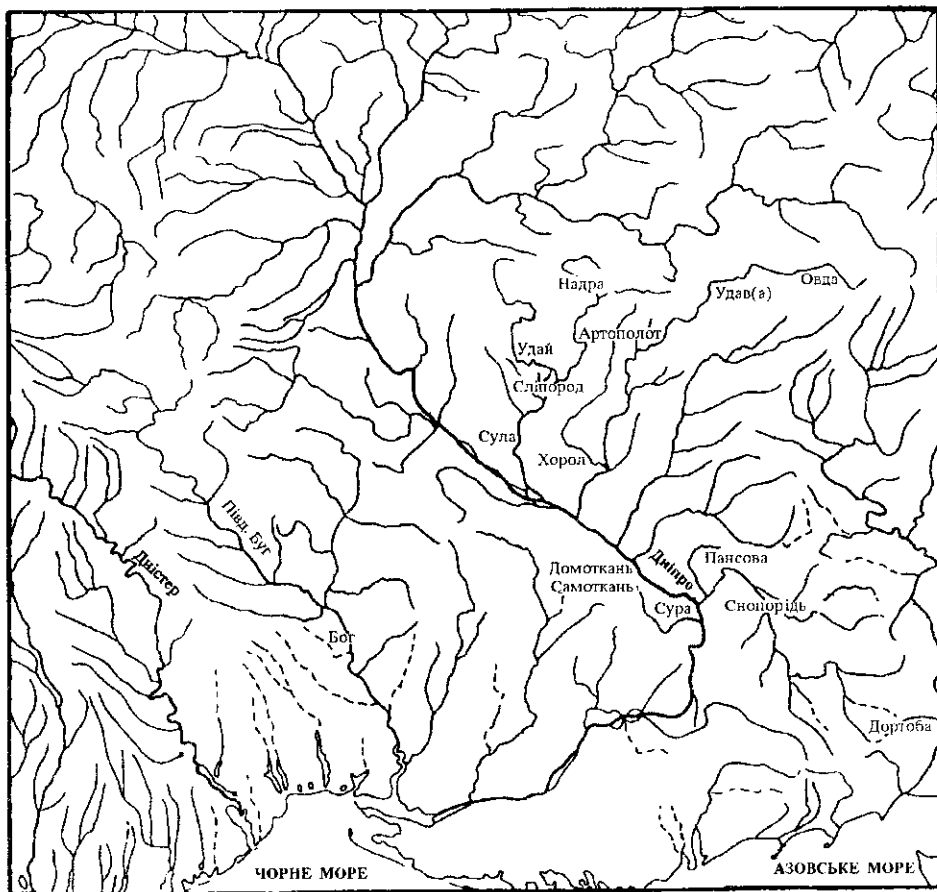

Рис. 1. Карта іраномовних гідронімів на території України (за О. М. Трубачовим).

цями та місцевим населенням налагодилися більш-менш нормальні стосунки, про що свідчить присутність у тутешніх кіммерійських похованнях місцевого посуду та знарядь праці. Відповідно, на поселеннях місцевої людності трапляються знахідки речей кіммерійського типу.

У місцевому середовищі кіммерійці природно займали панівне становище. Відмітною рисою їх положення була відокремленість від аборигенів, оскільки вони не інтегрувалися в місцеве етнічне середовище, на що вказують поодинокі поховання воїнів, здійснені за кіммерійським обрядом.

У Придніпровському Правобережжі кіммерійські вершники вели притаманний їм спосіб життя — займалися збиранням данини, брали участь в обмінній торгівлі з сусідніми регіонами та, як гадають, з Кавказом. Проте цей бік діяльності кіммерійців здається малоімовірним, зважаючи на велику відстань між Подніпров'ям та Кавказом, а також історично коротким часом кіммерійського перебування в Правобережному Лісостепу, який, ймовірно, був недостатнім для налагодження регулярних торгово-обмінних стосунків між населенням цих віддалених одна від одної територій. Що ж до наявності у подніпровського населення нечисленних речей кавказького походження, які мали свідчити про далекі торговельні подорожі подніпровських кіммерійців, то ці факти можна пояснити також існуванням ще з часів доби середньої бронзи сталих торгово-обмінних зв'язків Подніпров'я з Кавказом, який був одним з найдавніших центрів виробництва бронзи та виготовлення різноманітних предметів з неї.

Подальша історична доля кіммерійців пов'язана з країнами Передньої та Малої Азії. Що ж до України, то їх коротке перебування тут та раптовий відхід, зафіксовані археологічними та писемними джерелами, вказують на їх дійсне місце в нашій давній історії.

Можна вважати цілком імовірним припущення, що з огляду на короткочасність кіммерійської присутності в Північному Причорномор'ї вони не змогли залишити на території Дніпровського Лісостепового Правобережжя своїх мовних слідів у вигляді річкових назв. Пов'язані ж з кіммерійцями топоніми Керченського півострова — Боспор Кіммерійський, місто Кіммерік, Кіммерійський вал — вказують на тривале їх проживання в цій місцевості, очевидно, ще з часів зрубної культури⁹. Отже, з огляду на викладене, кіммерійці не могли стати тим етносом, який міг залишити на території Правобережної України іраномовні гідроніми. Джерелом таких гідронімів могли стати наступники кіммерійців — кочові скіфи-іранці.

Як відомо, в науці існує гіпотеза Б. М. Гракова і Г. І. Мелюкової, згідно з якою територія кочівницької іраномовної Скіфії обмежувалася лише степом¹⁰. Що ж до наявності в синхронній місцевій культурі Лісостепу елементів скіфської культури — поховального обряду, зброї, кінського спорядження та прикрас у звіриному стилі, то ці факти пояснювалися скіфським культурним впливом. За іншою гіпотезою, О. І. Тереножкіна і В. А. Іллінської, до складу Скіфії з часу її виникнення крім степових входили також і племена Лісостепу¹¹. Стосунки цих різних за етносом і культурою племен були не простими, оскільки хоч прийшли іраномовні скіфи і займали панівне суспільне становище, проте за кількістю і культурою місцеві пізньочорноліські племена явно переважали скіфів.

Дослідники нараховують кілька хвиль скіфської експансії в Правобережний Лісостеп¹². Перша хвиля відбулася на початку VII ст. до н. е. Тоді, просуваючись на північ, скіфи захопили центральні області пізньочорноліської культури — басейни р. Тясмина та Росі. Проте нечисленність скіфів швидко призвела до їх повної асиміляції аборигенами. Друга хвиля експансії скіфів датується кінцем VII ст. до н. е. і збігається з часом закінчення скіфських походів до Передньої та Малої Азії і відходу звідти скіфів. Витіснені з цих територій, скіфи повернулися до Північного Причорномор'я, зайнявши степове та лісостепове Правобережжя, а також лівобережне Посулля та басейн Муреша в Трансильванії.

У Правобережному Придніпровському Лісостепу скіфи спочатку, як до того кіммерійці, трималися відокремлено від місцевого населення, про що свідчать їх поховання, представлені виключно поодинокими могилами воїнів. Але з часом скіфо-чорноліські контакти налагодилися, про що свідчить поява парних і навіть колективних поховань. Цей процес інтеграції місцевої і прийшлої людності призвів до виникнення скіфо-чорноліського суспільного об'єднання, на що, крім інших даних, вказують поховання з синкретичними рисами обряду, прикладом яких є відомий великий курган Переп'ятиха поблизу Києва¹³.

Фатальним для скіфо-чорноліського об'єднання було VI ст. до н. е., коли воно було змушене протистояти новій великій експансії зі Степу. У цьому протистоянні важлива роль відводилася новим потужним городищам, оточеним високими валами та глибокими ровами. Таких городищ у Правобережному Дніпровському Лісостепу було споруджено 19, з них 10 в басейнах Тясмину і Росі. Найвідомішими є Шарпівське, Пастирське, Мотронинське, у північній частині Правобережного Лісостепу розташовані Трахтемирівське, Ходосівське та Хотівське городища. Такі ж городища відомі в Лісостеповому Лівобережжі, їх в басейнах Сули, Ворскли та Сіверського Дінця нараховується 22. Всі ці городища мають значні розміри — від кількох десятків гектарів (Пастирське — 18 га), до сотень (Матронівське — 200, Трахтемирівське — 500 га) і навіть тисяч гектарів (Більське — 20000 га). На їх спорудження було витрачено величезну кількість праці та ресурсів, що не могло не підірвати економіки суспільства. Проте ці городища не виправдали покладених на них сподівань, вони не змогли перешкодити пересуванню скіфської кінноти, яка вільно обходила городища, або ж долала їх потужні, але не захищені військом укріплення. Можна думати, що будівництво цих численних городищ підірвало економічну основу і стало однією з причин занепаду скіфсько-чорноліського об'єднання на рубежі VI–V ст. до н. е.

Іншою причиною занепаду цього суспільства стала криза місцевої лісостепової культури, передислоюваної чорноліськими нам'ятками, що існували тут ще з часів пізньої бронзи і, за існуючими уявленнями, до середини VIII ст. до н. е., коли її змінили нам'ятки перехідного чорнолісько-скіфського типу так званого жаботинського етапу, що існували до середини VII ст. до н. е. Є всі підстави думати,

що саме населення жаботинське, а не чорноліське, як думає С. А. Скорий¹⁴, було тими аборигенами, з якими в VII ст. до н. е. вступили в контакт степові скіфи і якими вони врешті-решт були асимільовані, створивши під час цієї інтеграції суспільне об'єднання, що проіснувало до кінця VI — початку V ст. до н. е.

Така інтерпретація ранньої історії Скіфії вимагає перегляду датування жаботинського етапу, зокрема його пізньої дати. Досі вважається, що нею є середина VII ст. до н. е., проте ця дата не збігається з добре відомим усім фахівцям часом припинення життя на лісостепових городищах, який відповідає кінцю VI — початку V ст. до н. е. Ця дата і має бути кінцевим часом жаботинського етапу.

Наступний, пізньоскіфський період визначається V—III ст. до н. е. Його початок відзнаменувався новою скіфською експансією на землі лісостепового Правобережного Подніпров'я. Ця експансія степових скіфів була найбільш руйнівною порівняно з попередніми скіфськими навалами, вона призвела до припинення життя на поселеннях всього цього регіону, внаслідок чого правобережний Подніпровський Лісостеп фактично знелюднів і перетворився в зону випасу численних отар, які належали номадам.

Саме таку ситуацію висвітлюють матеріали нового дослідження пам'яток скіфської доби дніпровського Лісостепоного Правобережжя¹⁵, за якими з 155 поселень, виявлених на цій території, лише чотири належать до V—III ст. до н. е. та вкрай незначні залишки цього часу на кількох колись могутніх великих городищах минулої історичної доби. Щоправда, на півночі Лісостепу та в Поліссі продовжували існувати поселення носіїв білогрудівської, мілоградської та підгірцівської культур, проте їх мешканці стояли осторонь подій, що відбувалися в центральній частині Лісостепу.

Втім, територія подніпровського Правобережного Лісостепу не була безлюдною, тут, як свідчать археологічні матеріали, перебували численні контингенти кочовиків, на що вказують понад 500 (544) скіфських поховань V—III ст. до н. е., що значно переважає кількість поховань попередньої ранньоскіфської доби (452).

Відсутність поселень V—III ст. до н. е. в українському Лісостепу вказує на те, що як об'єкт експансії він для скіфів уже не становив інтересу. Саме тому, як свідчать археологічні матеріали, скіфи спрямували свої набіги на країни Центральної Європи та на Балкани. Так, за цими матеріалами відомо, що в V ст. до н. е. в Західній Польщі скіфами були знищені численні городища пізньолужицької культури, в тому числі — відоме Біскупинське городище. У Сілезії слідами перебування тут скіфів є відомий скарб золотих прикрас у звіриному стилі з Фетерсфельда¹⁶ та численні знахідки наконечників скіфських стріл, що трапляються також у Болгарії, Румунії, Чехії.

Таким чином, правобережний Подніпровський Лісостеп в V—III ст. до н. е. був зайнятий кочовими скіфами, які перебували тут сезонно і, йдучи за отарами, часто змінювали місцезнаходження, у зв'язку з чим не могли залишити тут своїх гідронімів, формування яких було пов'язане з історично відчутною територіальною присутністю. Самий спосіб життя лісостепових скіфів повністю виключав можливість появи тут іраномовних гідронімів.

Отже іранські гідроніми не змогли сформуватися в правобережному Подніпровському Лісостепу за скіфської доби, тому що в VII ст. до н. е. нечисленні скіфи-іранці були асимільовані життєздатним місцевим суспільством, при цьому скіфи втратили, поряд з багатьма рисами своєї кочівницької культури і притаманну їм мову. Що ж до пізніших скіфів V—III ст. до н. е., то їх кочівницький спосіб життя з частотою зміною місць перебування не створював реальних умов до появи і стійкого закріплення на цій території іраномовних річкових назв.

Подібні мовні парадокси відзначені для мовно-історичного буття багатьох регіонів. Так, наприкінці VII ст. н. е. на Балкани, заселені тоді ранньослов'янськими племенами, прийшла тюркомовна орда хана Аспаруха, яка швидко розчинилася в місцевому етнічному середовищі, втративши при цьому тюркську мову.

Наведені міркування, які висвітлюють характер стосунків скіфів-іранців з місцевим населенням, дозволяють зі значною мірою імовірності висвітлити причини відсутності іраномовних гідронімів у Правобережному Придніпровському Лісостепу VII—III ст. до н. е.

Про приналежність місцевого пізньочорнолісько-жаботинського населення до слов'янського світу висловлювався О. І. Тереножкін ще в 50-ті рр.¹⁷. Проте сучасні дослідники наводять матеріали, які свідчать, що процес слов'янського етногенезу обминав чорноліську культуру¹⁸. Цю версію підтверджують дані археологічної ретроспективи культур, які репрезентують етапи становлення слов'янства. Ці культури утворюють певний ланцюг, який слід починати з раннього періоду безперечно слов'янської Київської Русі, якій передувала культура Луки-Райковецької та лівобережної роменської культури. Далі за давністю виступають пеньківська, корчацька (празька) та колочинська культури на Лівобережжі V—VII ст., дністровський регіон черняхівської культури на Правобережжі, київська II—V ст., зарубинецька, милоградська та підгірцівська культури, місцева культура північної частини Лісостепу скіфського часу VII—III ст. до н. е., білогрудівська та лебедівська культури кінця доби бронзи і початку раннього залізного віку, сосницька, східнотшинецька та, можливо, середньодніпровська культури доби бронзи. Поміж усіма цими культурами існує певний хронологічний стик, подібність окремих елементів культур та, залежно від часу, збіг їхніх територій¹⁹. Носії усіх цих культур, за даними мовознавства, належали до слов'янобалтської мовної групи індоевропейської мовної сім'ї.

Археологічними дослідженнями встановлено, що хід слов'янського етногенезу неодноразово порушувався вторгненнями у праслов'янське середовище різних іншомовних племен і народів, причому особливо агресивними в цьому відношенні були народи Степу. Саме через цю обставину серед предків слов'ян можливо припускати якусь частину іранців, тюрків, монгол, а також балтів, фракійців, германців та кельтів. Проте ці іноземні вторгнення були лише різними за масштабами інвазії, властивій етнічній історії майже всіх європейських народів. Основна ж лінія становлення слов'ян як самобутнього етносу з властивою йому мовою та культурою проходила через етапи, згадані в наведеній археологічній ретроспективі.

Примітки

¹ Трубочев О. Н. Названия рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 290.

² Там же.— С. 276.— Карта 13.

³ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 23.

⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 13, 19.

⁵ Там же.— С. 20.

⁶ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському правобережному Лісостепу.— Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 18.

⁷ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 21.

⁸ Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 23.

⁹ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 44.

¹⁰ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 39—93.

¹¹ Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Загальний нарис Скіфії // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. II.— С. 34.

¹² Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 38—41.

¹³ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 122.

¹⁴ Скорий С. А. Кочовики ...— С. 1.

¹⁵ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1989.— С. 335.

¹⁶ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 211.

¹⁷ Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Приднепровье (чернолесский этап) // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 109.

¹⁸ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 14, 15.

¹⁹ Максимов Е. В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-II тис. до н. е. // Археологія.— 1994.— № 4.— С. 69—83.; Максимов Е. В. Населення України I тис. н. е. за археологічними матеріалами // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери.— К., 1992.— С. 5—17.

Е. В. Максимов

ПО ПОВОДУ ОТСУТСТВИЯ ДРЕВНИХ ИРАНСКИХ ГИДРОНИМОВ НА ТЕРРИТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Языковеды — последним по времени из них является О. Н. Трубачев — обращали внимание на полное отсутствие ираноязычных гидронимов на территории Днепровского Правобережья. Вместе с тем, согласно историческим свидетельствам и данным археологии, на этой территории не менее 1000 лет пребывали киммерийцы и скифы, ираноязычная принадлежность которых не вызывает сомнений. В статье анализируются археологические материалы, объясняющие этот историко-филологический феномен. Так, киммерийцы не смогли оставить здесь свои гидронимы, поскольку их пребывание в Днепровском Лесостепном Правобережье было очень кратковременным, не более 30—35 лет. Скифы же, появившиеся здесь в VII в. до н. э. были вскоре полностью, в том числе и в языковом отношении, ассимилированы многочисленным местным оседлым населением, принадлежавшим к иному языковому миру. Поздние скифы-кочевники V—III вв. до н. э. использовали территорию Правобережья исключительно под пастбища. Их сезонные и скоротечные местопребывания в Лесостепи не создавали никаких объективных условий для образования иранских названий местных речных систем.

Е. V. Maksimov

CONCERNING THE ABSENCE OF ANCIENT IRANIAN HYDRONYMS IN THE TERRITORY OF RIGHT-BANK UKRAINE

Linguists paid attention to the complete absence of Iranian hydronyms in the territory of right-bank Ukraine (the last-in-time scientist was O. N. Trubachev). At the same time historical documents and archaeological findings show that this territory was inhabited by the Cimmerians and Scythians not less then for 1000 years and the peoples mentioned undoubtedly belong to the Iranian-language group. Archaeological data wich throw light on this historical and philological phenomen are analyzed in the paper. The Cimmerians could not left there their hydronyms as they stayed in the forest-steppe right-bank Dnieper territory for a very short period of time: not more than 30—35 years. The Scythians, who came there in the 7th cent. B. C., were soon completely assimilated, in the language aspect as well, by the native settled population which belonged to another language world. The later nomadic Scythians in the 5th—3d cent. B. C. used the right-bank territory exclusively as pastures. Their seasonal and short-term life in the forest-steppe created neither conditions for formation of Iranian names for local river systems.